

ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ І ТРАДИЦІЇ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

УДК 94(447.63) «17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І БИТВА НА ЖОВТИХ ВОДАХ 1648 р.

Розглядається питання визначення територіальної локалізації битви на Жовтих Водах 1648 р. Автором статті здійснено науковий прорив щодо питання де і як відбулася битва. Визначено й археологічно підтверджено місце перебування польського війська в облозі та місце його розгрому під час відступу.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, Жовті Води, Польща, Україна, Кримське ханство.

Рассматривается вопрос определения территориальной локализации битвы на Желтых Водах 1648 г. Автором статьи осуществлен научный прорыв относительно вопроса, где и как происходила битва. Определено и археологически подтверждено место пребывания польского войска в окружении и место его разгрома во время отступления.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, Желтые Воды, Польша, Украина, Крымское ханство.

The article is devoted to fix the place of Zhovti Vody battle in 1648. The author made historical and archeological analysis of the polish army defeat.

Key words: D. I. Yavornytsky, Zhovti Vody, Poland, Ukraine, Crimea Khanate.

Існує жорстка наукова традиція накопичення знань і досвіду, тобто кожен дослідник розпочинає свою наукову роботу, спираючись у дослідженнях обраної проблеми на спадщину своїх попередників або колег. У зв'язку з цим, починаючи у 1989 р. дослідження битви на Жовтих Водах 1648 р., я шукав попередників-дослідників з цієї проблеми.

Допомогу з цього питання надав Михайло Грушевський, який стосовно питання визначення місця Жовтоводської битви писав:

«Місцевість цю і останки окопів описує Дубецький¹ в справозданню: *Pole bitwy u Żółtych Wod, stoczonej w maju 1648 r. (Rozprawy I sprawozdania wyd. Hist.-filozof. XII)*, а Еварницький при т. П своєї *Истории Запорожских Козаков* подав і знімки їх; се досить типовий «майдан» («роблена могила», як називали її місцеві люди)» [1, с. 183]. Подані Дмитром Яворницьким за Мар'яном Дубецьким зображення залишків цих окопів біля сіл Жовте, Миколаївка, Докторове та Камчатка [3, с. 240-241] ідентичні за своєю конфігурацією і за визначенням М. Грушевського – це «майдани», «роблені могили», тобто розкопи з метою добування селітри для виготовлення пороху. Іншими словами, ці розкопи не мають ніякого відношення до битви. У цьому ж томі Д. Яворницький подав, посилаючись на М. Дубецького, і географічні координати місця розташування польського укріпленого табору. Зокрема, він пише, що це місце «за точним визначенням Маріана Дубецького (розташоване. – І. С.) під 48° 29' північної широти та 51° 20' східної довготи (*Dubiecki, Rozprawy I sprawozdania, Krakow, 1880, tom XII*)» [3, с. 240; 10, с. 182, 474, 475]. Водночас виникало питання: чому Д. Яворницький, маючи таку інформацію про битву, не провів її дослідження? Цього висновку я дійшов через те, що у працях Д. Яворницького немає жодної інформації про результати таких досліджень.

У зв'язку з такою ситуацією я безмежно вдячний провідному науковому співробітнику Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, кандидату історичних наук Світлані Абросимовій за те, що вона на початку 90-х рр. минулого століття познайомила мене з листом від 12 липня 1889 р. Олександра Поля до Д. Яворницького щодо проблеми визначення територіальної локалізації Жовтоводської битви. Цей лист свідчить, по-перше, що Д. Яворницький розпочав пошук місця битви біля с. Жовте, але її слідів там не виявив; по-друге, він звертається з цього питання за порадою до О. Поля, який, очевидно, був відомим знавцем картографії, а також географічних та топографічних об'єктів Півдня України. У листі О. Поль відповідає на низку запитань щодо топонімів та гідронімів, які можуть бути пов'язані з Жовтоводською битвою, зна-

¹ Дубецький (Dubiecki) Мар'ян Кароль (26.08.1838–26.10.1926) – польський історик. Народився у м. Ізяславі (тепер Хмельницької обл.) у поміщицькій сім'ї. У 1860 р. закінчив Київський університет. За участь у польському визвольному повстанні 1863-1864 рр. був засланий на 10 років до Сибіру. Після повернення із заслання протягом 1874–1883 рр. проживав у Катеринославській губернії та Одесі, а з 1884 р. – у Кракові. Автор низки монографій із всесвітньої історії, історії Польщі та польської літератури. Написав кілька праць з історії України, зокрема «Кодак – прикордонна фортеця та її околиці». – Краків, 1879; «Поле битви на Жовтих Водах». – Краків, 1880 [6, с. 96].

йомить Д. Яворницького з працею М. Дубецького щодо дослідження останнім битви у 70-х рр. XIX ст., а також передає у тимчасове користування працю польського вченого з картами. Повністю цей лист опублікований у *«Епістолярній спадщині академіка Д. І. Яворницького»*. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 206–209. Подаю уривки з цього листа у моєму перекладі з російської на українську, які стосуються Жовтоводської битви:

«...Чи читали Ви статтю Дубецького польською мовою, під заголовком «Жовті Води», надруковану в «Записках Краківської академії»? До статті додається досить детальна карта. Стаття має на меті вирішити питання про місце битви на Жовтих Водах, але, здається, не вирішує її достовірно. Мені здається, треба пошукати окопів північніше села Жовтого, саме в околицях названих мною балок... Дві балки: «Куряча», яка розташована північно-західніше, і «Жовта» – північно-східніше від села Жовтого, зливаються біля цього поселення і утворюють початок річки Жовтої, яка впадає в річку Інгулець. Поселення Жовте розташоване, таким чином, біля самого початку річки Жовтої на обох її берегах. Із села Жовтого, праворуч, пролягає в південно-західному напрямку велика дорога в с. Зелене. Рухаючись цією дорогою, на відстані 3 версти, переїхавши балочку Кам'янувату, знаходимо на підвищеному місці могилу «Розкопану», розташовану праворуч дороги, у тому пункті її, де вона відокремлює від себе, повертаючись на південь, велику дорогу, яка йде на поселення Аннівку. Рухаючись цією дорогою, через 3 верстви від «Розкопаної», праворуч дороги, бачимо могилу «Гостру». Далі по цій дорозі, теж праворуч, на відстані 4 ½ верстви від могили «Гострої», розташована знову могила «Розкопана». Повернувши від цієї могили у північно-східному напрямку, по міжселищній дорозі, прибуваємо до с. Камчатка (Оленівка), розташованому на річці Жовтій. Навпроти Камчатки, на лівому березі Жовтої, розташоване с. Боголюбівка (земська пошта).

Окрім цього, наполегливо необхідно оглянути місцевість (висоти) на правому березі балок «Курячої» і її продовження «Курячої-от ноги», для цього треба проїхати від с. Жовтого до с. Мис Доброї Надії (Дубовка). Відстань близько 15 верст. Водночас, рухаючись на схід, оглянуть чисельність могил, які розташовані на висотах між вершинами балок: «Куряча-от ноги», «Золотухи», «Попова», «Кам'янська», «Набокова», «Березняки», «Злодійка» і «Жовта», а також висоти між балками «Жовта» і «Куряча», з одного боку, і «Куряча-от ноги», з іншого.

Рухаючись із с. Жовте, з лівого берега р. Жовтої на північний схід, по великій дорозі, яка йде із с. Жовте до с. Попельнасте, через 9 верст знаходимо місце, де перебуває або перебував трактир Вишневського (Шаровського), поблизу якого починається балка «Кня-

жі Байраки». Від трактира Вишневецького (Шаровського) балка спрямовує свій плин у північно-східному напрямку на протязі 12 верст до с. Михайлівка (Строївка). Від вершини балки через 6 верст – с. Григорівка (Велика Шаровка), нижче, ще через 3 версти – с. Голіно (Харитонівка), а ще нижче, через 3 версти – с. Михайлівка (Строївка).

Пробачте, але на всі інші питання відповісти не можу, про них необхідно зібрати інформацію на території цього району, розшукуючи знайомих людей. **Не думаю, що збереглися місцеві легенди, бо основна маса мешканців краю – переселенці** (виокремлене мною. – І. С).

Цікаво було б з'ясувати питання, де перебував Кам'яний Затон, про який згадується як про місце бунту козаків проти поляків і Барабаша. Безумовно, це не може бути місцевість, яка називається Кам'яним Затonom і лежить нижче порогів, біля Нікополя.

Мені здається, що місце, яке називається Кам'яним Затonom, де був вбитий Барабаш, треба шукати на правому березі Дніпра, поблизу с. Бородаївки, за 3 версти вверх по Дніпру, біля села, яке зараз називається Анінська Забора. Від цього місця до Жовтої – не більше 50 верст. Навпроти Бородаївки і села Анінська Забора на Дніпрі розташований острів «Шелюговатий».

Під час огляду цих палестин потрібна 3-верстова карта Генерального Штабу.

Усе це написав із особистих згадок і згаданої карти. Душевно вірний Вам О. Поля.

...Літопис Самійла Величка, стор. 62, повідомляє: «Поляки перейшли було Жовту Воду, але потім повернулися остаточно (отже на правий берег) і там же над нею (Жовтою) ошанцювалися за підвечер і ніч, уздовж і уширину на версту, значні і глибокі навколо себе учинивши окопи... Хмельницький зробив те ж саме на правому березі Жовтої... Поляки йшли із Черкас на Крилов, до Кодака».

Додаю Вам водночас дві карти, 3- і 10-верстові, а також книжку із статтею Дубецького, і дуже прошу Вас повернути їх якомога швидше і обов'язково, оскільки із зроблених на них наміток Ви бачите, що вони слугують для мене матеріалом у гірничому відношенні і постійно бувають мені потрібні. Записки академії [Кракова] я тільки-но почав читати і цікавлюся ними. До побачення» [4, с. 206–209].

Подальші події показали, що ані праця М. Дубецького, ані поради й консультації О. Поля не допомогли Д. Яворницькому визначити територіальну локалізацію битви на Жовтих Водах 1648 р. а отже, й науково відтворити, де і як вона відбулася. Натомість, використовуючи інформацію М. Дубецького, О. Поля та С. Величка, він подав у другому томі «Історії запорозьких козаків» неправдиву історично-

літературну компіляцію, яка детально описує, де і як відбулася битва, саме в басейні р. Жовтої (Інгулецької) [10, с. 176–184], створивши у такий спосіб в історії Жовтоводської битви «штучну білу пляму», яку важко ліквідувати через великий авторитет ученого.

Автор цієї статті повірив Д. Яворницькому, тому дослідження битви розпочав з ретельної перевірки наведених ним координат М. Дубецького. Для цього, починаючи з 1990 р., мною було організовано декілька експедицій у район с. Жовте. **Важко сказати, чим керувався видатний польський історик, пропонуючи координати розташування тут табору, але слідів бойових дій XVII ст. у цьому районі не виявлено. Це дозволило зробити висновок, що визначене М. Дубецьким місце Жовтоводської битви біля с. Жовте є помилковим.**

У зв'язку з цим було прийнято рішення провести обстеження річища р. Жовта (Інгулецька) та її приток від південної околиці с. Жовте до верхів'я. Оскільки в джерелах повідомляється, що розгром польського війська відбувся біля урочища «Княжі Байраки» і що Б. Хмельницький у цей час перебував у цьому урочищі, біля сучасного с. Григорівка [2, с. 664], тому було обстежено річище і цієї річки, яке зараз перетворилося на балку. Для визначення фронту археологічних розвідок, по-перше, за клопотанням автора Військово-Повітряні Сили України (штаб у м. Вінниця) навесні 1998 р. провели стереографічну (об'ємну) аерофотозйомку місцевості басейну р. Жовта (Інгулецька) та р. Княжі Байраки (притока Омельника-2), а також детальну аерофотозйомку цього ж району з мотопарапланера за допомогою цифрової техніки. По-друге, проведені численні археологічні розвідки за допомогою електромагнітних металошукачів, а також топографічне обстеження берегів вищеназваних річок. Дивовижно, але факт – слідів Жовтоводської битви 1648 р. на річках Жовта (Інгулецька) та Княжі Байраки не виявлено. **Виникло враження, що на цих річках битви не було. Така думка підсилювалася ще й тим, що, за повідомленнями польських джерел, розгром польського війська розпочався на Саксаганському шляху біля Княжик Байраків на відстані 20 км від р. Жовта [11, с. 145; 12, с. 91, 245]. Отже, цією річкою не могла бути Жовта (Інгулецька), бо відстань від неї до цієї місцевості лише 2–3 км.**

За цих умов для мене було важливим, що думає з питання територіальної локалізації Жовтоводської битви сучасний польський воєнний історик Веслав Маєвський. Автор глибоко поважає його як видатного вченого за те, що той уперше в польській воєнній історіографії дав наукове пояснення причин поразки польської армії від армії Б. Хмельницького протягом 1648-1649 рр. [5, с. 111–131], а також здійснив всебічний аналіз джерел початкового періоду повстан-

ня Б. Хмельницького з осені 1647 р. до травня 1648 р. і, зокрема, й про Жовтоводську битву [11, с. 141–164].

І от, нарешті, у 1999 р. результати наших досліджень Жовтоводської битви були опубліковані у спільній двомовній монографії «*Zolte Wody-1648*» (Warszawa, 1999), за участю ще двох польських воєнних істориків Тадеуша Кшонстека та Мирослава Нагельського, яка була видана під патронатом Міністерства оборони Польщі і призначена для воїнів польської і української армій [12, с. 3–318]. Ця публікація показала, що В. Маєвський дотримується координат М. Дубецького, тобто вважає, що укріплений польський табір розташовувався в с. Жовте, а розгром польського війська відбувся, під час його відступу, у верхів'ї р. Жовта (Інгулецька), біля с. Зелена Балка [12, с. 7–36, сх. 1–4].

Для перевірки версії В. Маєвського автором були проведені численні повторні аерофотознімальні, польові й археологічні розвідки в обох районах, які не підтвердили слідів бойових дій XVII ст. У зв'язку з цим було проведено ретельний аналіз моєї версії, що битва відбулася північніше с. Жовте [12, с. 210–236; сх. 7–12] та версії В. Маєвського. Цей аналіз засвідчив, що, по-перше, обидві версії не повністю реалізують задум польського командування – якнайшвидшого виходу польського війська до острова Томаківка у Великому Лузі та розгрому там Б. Хмельницького, з метою недопущення його виходу на волюсть. Адже битва на Жовтих Водах була незапланованою, несподіваною – її польському командуванню нав'язав Б. Хмельницький. По-друге, вибір р. Жовта (Інгулецька) для дослідження її як можливого місця проведення битви не узгоджується зі значною частиною повідомлень джерел про битву, а також із графіком просування польського війська на Низ Дніпра через район Жовтих Вод.

Отже, враховуючи вищевикладене, автор дійшов висновку, що обрана М. Дубецьким і підтримана Д. Яворницьким думка щодо р. Жовта (Інгулецька) для визначення місця Жовтоводської битви є помилковою. **Іншими словами, ділянка річища р. Жовта (Інгулецька), на якій розташовані сучасні села Жовте, Миролюбівка, м. Жовті Води та інші, жодним чином не пов'язана з Жовтоводською битвою 1648 р.²**

²Слід зазначити, що всі непорозуміння з територіальною локацією Жовтоводської битви виникли через відсутність наукового визначення, де і як вона відбулася. Зокрема, мешканці м. Жовті Води вважають, що битва відбулася саме біля них. У краєзнавчому музеї їй присвячена масштабна експозиція, в центрі міста споруджено пам'ятник, а на північній околиці встановлена меморіальна дошка з повідомленням, що битва відбулася саме тут. Мешканці с. Жовте вважають, що битва відбулася в їхньому селі, про що «свідчить» споруджений у центрі села пам'ятник Б. Хмельницькому з відповідним написом. Мешканці с. Попельнасте та м. Веселі Терни (північніше Кривого Рогу) вважають, що Жовтоводська битва відбулася саме у них.

Чому ж так сталося? Як відомо, недосліджені сторінки історії називають «білими плямами», але існують «штучні білі плями», створені істориками-попередниками через те, що ті чи інші події вони висвітлювали у загальному плані, тобто не заглиблюючись у їхню конкретну сутність, використовуючи при цьому неперевірені джерела або ж вдаючись до міфотворчості. Такі «штучні білі плями» дуже важко ліквідувати, особливо в тих випадках, коли вони створені авторитетними вченими. Уже зазначалося, що існує жорстка наукова традиція накопичення знань і досвіду, тобто кожен дослідник розпочинає свою наукову роботу, спираючись у дослідженнях обраної проблеми на спадщину своїх попередників або колег.

Зокрема, дослідження Жовтоводської битви автор цих рядків розпочав, спираючись на наукову спадщину видатного українського історика Д. Яворницького, який, у свою чергу, в пошуках місця битви на р. Жовта (Інгулецька) спирався на помилкову інформацію, запозичену у польського історика М. Дубецького. Вважаємо, що поверхове ставлення цих двох відомих істориків-учених до проблеми визначення, де і як відбулася битва на Жовтих Водах 1648 р., створило прецедент, на ліквідацію якого нами марно витрачено понад 15 років кропіткої наполегливої наукової праці, але в науці негативний результат – теж дуже важливий підсумок у пошуку істини.

Зокрема, вищевикладені негативні результати наших досліджень, проведених протягом 1989–2004 рр., спонукали мене ще й ще раз вдатися до ретельного аналізу джерельної бази стосовно битви, а також географічного простору, на якому вона відбулася. Внаслідок цієї роботи я звернув увагу на змістовне значення джерельного повідомлення про те, що Жовтоводська битва відбулася «на Жовтих Водах», тобто в районі, де існує множина гідронімів з назвою «Жовта». Це підтверджується тим, що в різних джерелах до цієї битви і після неї згадується район Жовтих Вод. Увага до цього регіону викликана тим, що, по-перше, через нього проходив на «волость» (південна Київщина та Брацлавщина) Чорний шлях. По-друге, через цей район від Кременчука та Крилова проходили два шляхи на Низ Дніпра: Казикерменський та Саксаганський (Запорозький) [9, с. 67].

Картографічне та польове топографічне обстеження району Жовтих Вод показали: така його назва виникла через те, що тут протікали три річки з назвою «Жовта». Першою була притока Інгульця – Жовта (Інгулецька), яка брала свій початок в урочищі «Олексіївка» і спрямовувала течію з півночі на південь. На берегах її річища, яке зараз перетворилося на балку, розташовані сучасні села Жовте, Миролубівка, Мар'янівка, Аннівка, Іскрівка та м. Жовті Води. Другою річкою з такою самою назвою була притока Комісарівки – Жовта (Коміса-

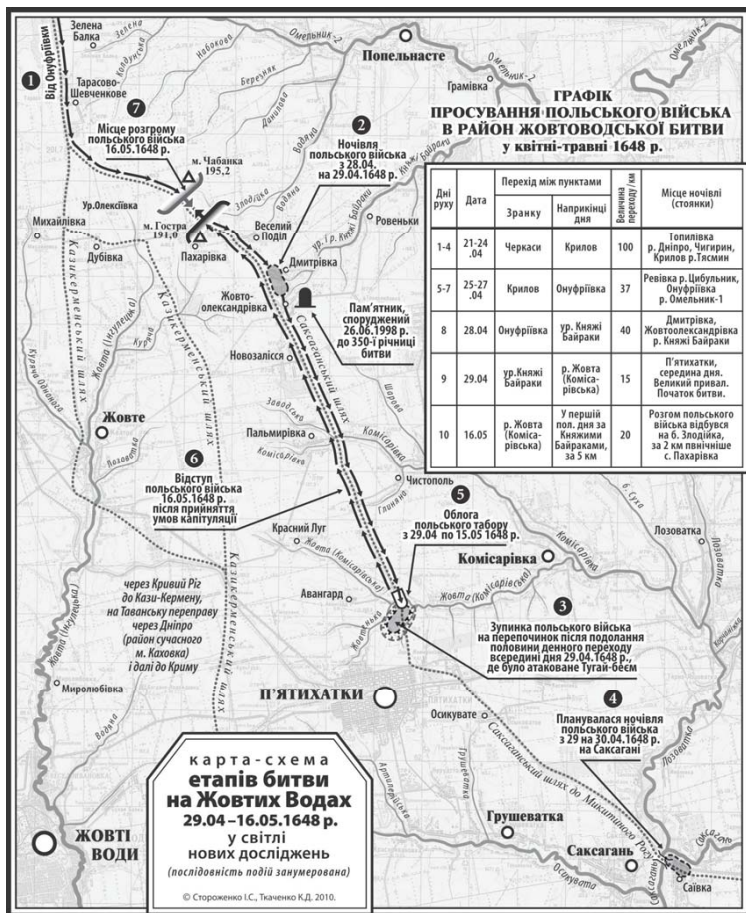
рівська). Вона починалася з урочища східніше (за 7 км) від сучасного с. Жовте і текла у східному напрямку північніше (за 3 км) від сучасного м. П'ятихатки, впадала в р. Комісарівка, а остання – в притоку Саксагані Лозоватку. Уздовж її річища та приток, які зараз теж перетворилися на балки з численними греблями та ставками, розташовані сучасні села Красний Луг, Авангард, Комісарівка та м. П'ятихатки. Третьою річкою з назвою Жовтенька була притока Жовтої (Комісарівської), яка теж перетворилася зараз на балку. Вона починалася від залізниці північніше м. П'ятихатки, текла спочатку у східному напрямку, де при вході у північну околицю сучасного міста її перегородили греблею (для утворення ставка), а далі повертала на північ і посередині вулиці Жовтневої спрямувала свій плин за межі м. П'ятихатки, де на відстані 3 км від північної околиці впадала в р. Жовта (Комісарівська). На правому березі р. Жовтенька, у нижній її течії, наприкінці XVI ст. виникли два козацьких військових (січових) зимівники: Жовтенький – поштова станиця Запорозької Січі та П'ятихатки – корінне поселення сучасного міста [7, с. 300, 301].

Виникнення цих двох військових (січових) зимівників автор пов'язує з тим, що однією з умов утворення в 1590 р. першої Запорозької (Базавлуцької) Січі була наявність високого рівня розвитку шляхів сполучення та поштового зв'язку [8, с. 229, 230]. Очевидно, козаки зимівника П'ятихатки опікувалися перевозом через р. Жовта (Комісарівська) на Саксаганському шляху. Козаки ж зимівника Жовтенький (поштова станиця Жовтенька) отримували пошту від поштової станиці Саксагань і передавали кореспонденцію далі – на поштову станицю Княжі Байраки.

Водночас треба зазначити, що Д. Яворницький, аналізуючи поштовий зв'язок останньої Запорозької (Підпільненської) Січі, не згадує поштову станицю Жовтенька, а помилково вважає, що проміжною між поштовими станицями Саксагань і Княжі Байраки була станиця в с. Жовте [9, с. 457]. Цього не могло бути, оскільки поштовий шлях співпадав із Саксаганським, а с. Жовте розташоване на Казикерменському шляху. На думку автора, ця помилка Д. Яворницького викликана тим, що він не мав повної інформації про гідроніми району Жовтих Вод із назвою Жовта. Про це, зокрема, свідчить «Словник гідронімів України». – К., 1979, у якому згадується лише р. Жовта (Інгулецька), виданий на джерельній базі, якою користувався і Д. Яворницький. Очевидно, цієї інформації не мав і М. Дубецький, зосередивши всю увагу на пошуку місця Жовтоводської битви біля р. Жовта (Інгулецька). Можливо, і мій польський колега Веслав Маєвський не має інформації про те, що в районі Жовтих Вод протікає три річки з назвою Жовта. На такий висновок автор наважився через те, що сам почав досліджувати Жовтоводську битву, не маючи уявлення,

що ж таке район Жовтих Вод³. Цей район зі шляхами показаний на рис. (карта-схема).

³ У працях істориків, підручниках та енциклопедіях можна зустріти визначення, що Жовтоводська битва відбулася під **Жовтими Водами**, тобто, біля населеного пункту з такою назвою. Насправді ж ніякого поселення в зазначеній місцевості не існувало до кінця XIX ст. Місто з назвою Жовті Води на р. Жовтий, притоці Інгульця, з'явилося лише у 1957 р. внаслідок перейменування селища міського типу Жовта Ріка, що виникло як шахтарське поселення в 1895 р. На картах-схемах XVII ст. уже в XX ст. у цьому районі поставлено маленьку позначку населеного пункту з назвою Жовті Води (див. Історія Української РСР : У 2 т. – К., 1967. – Т. 1. – Вкл. між с. 216 та 217). Це не що інше як груба фальсифікація! Насправді Жовтоводська битва відбулася **на Жовтих Водах**, тобто в районі, де протікали три річки з назвою Жовта.

Пристаючи до визначення проблеми, на якій же річці відбулася Жовтоводська битва, поставимо собі питання: що достеменно нам відомо про цю битву з джерел? Відповідаючи, зазначимо, по-перше, відома мета походу С. Потоцького на чолі польського війська на Низ Дніпра: застати і знищити Б. Хмельницького на Запорожжі, не допустити його виходу в густонаселену частину України, не дати можливості повстанню набрати всенародного характеру. Отже, польське військо поспішало, забезпечуючи себе квартир'єрською службою за рахунок Переяславського реєстрового козацького полку (командир Адам Душинський), який був у складі суходільної частини польського війська [12, с. 186]. По-друге, відомо за датами, як рухалося польське військо. Зокрема, ми знаємо, що напередодні битви польське військо ночувало у верхів'ї урочища «Княжі Байраки», а також що на зворотному шляху розгром польського війська розпочався біля цього урочища [12, с. 186, 191]. Отже, маємо надійний топографічний об'єкт, причетний до битви, який існує і до цього часу – урочище⁴ річки, біля якої вирубали ліс і тому вона висохла, перетворившись зараз на балку «Княжі Байраки». Саме цей об'єкт і може стати ключем до розгадки територіальної локалізації Жовтоводської битви: через верхів'я р. Княжі Байраки проходив Саксаганський шлях, по якому рухалося польське військо на Низ Дніпра. Маршрут Саксаганського шляху зображений на рис. (карті-схемі). Зокрема, з джерел достеменно відомо, що Жовтоводська битва відбулась у два етапи.

Перший етап. Польське військо після ночівлі в Княжих Байраках зранку 29 квітня 1648 р. вирушило Саксаганським шляхом на Низ Дніпра, плануючи наприкінці дня, подолавши відстань у 30 км, зупинитися на ночівлю на р. Саксагань, де А. Душинський ще 27 квітня обладнав табір-«кошик» (назва запропонована В. Маєвським) [12, с. 26, 186]. Подолавши півшляху (15 км), польське військо в середині дня 29 квітня зупинилося на великий (чотиригодинний) перепочинок на річці Жовта, притоці Комісарівки, на північній околиці сучасного м. П'ятихатки. Несподівано для поляків їх атакувала татарська кіннота, очолювана Тугай-беєм. Як повідомляє польський учасник битви (пахолок), якому вдалося врятуватися після розгрому польського війська: *«Окопалися ми відразу за Жовтою Водою над водою. Того ж дня пан комісар відправив до Княжих Байраків офіцера з 30 козаками, щоб переслати інформацію»* [11, с. 145; 12, с. 88, 243]. Очевидно, він сподівався, що там ще працює поштова станиця, але вона була вже блокована козацько-татарським розвідувальним загonom, якому

⁴ Урочище – поєднання річки з лісом, який росте на її берегах серед степу і захищає від висихання. Зникнення (висихання) річок у степовій частині України викликане вирубкою лісів на їхніх берегах.

козаки здали офіцера, а самі приєдналися до повстанців. Через чотири години після початку Тугай-беєм бойових дій до району битви прибув Б. Хмельницький із козаками та артилерією і почав облогу польського укріпленого табору, яка тривала до 15 травня 1648 р.

Для перевірки нової версії у березні-квітні 2005 р. співробітники двох науково-дослідних лабораторій: історії Придніпровського регіону (І. Стороженко) та археології Подніпров'я (В. Шалобудов) ДНУ ім. Олеся Гончара провели археологічну розвідку на берегах р. Жовта (Комісарівська)⁵. Визначено місце, де польське військо переправлялося через р. Жовта (Комісарівська), а також місце розташування польського укріпленого табору. Отримані знахідки: кулі, залишки порохівниці, деталі возів, кістяки коней тощо. Пошукам заважало те, що при спорудженні на річці та її притоках численних гребель знято значний шар землі з її берегів і прибережної території, внаслідок чого назавжди втрачені матеріальні свідчення битви. Нам пощастило в тому, що на місці переправи через річку, а також на території північної частини польського табору прокладена траса високовольтних ліній, завдяки чому ґрунт тут оброблявся не надто активно, а головне – звідси його не забирали на побудову дамб через річку і тому збереглися матеріальні залишки битви.

Щоб підтвердити достовірність визначеного місця розташування переправи та польського укріпленого табору, протягом 2007–2009 рр. силами вищеназваних лабораторій та за участі пілотамотопарапланериста з цифровою фототехнікою (І. Ігнат'єв) більш детально обстежені береги головного річища та приток р. Жовта (Комісарівська)⁶. Унаслідок роботи експедицій слідів битви не виявлено на притоках р. Жовта (Комісарівська), наближених до Саксаганського шляху, а також в інших місцях на берегах головного річища цієї річки, **за винятком уже названої правобережної ділянки біля переправи (перевозу)**, яку, очевидно, обслуговували козаки П'ятихатського зимівника разом із козаками поштової станиці Жовтенька.

Отже, виявленій нами ділянці (за знахідками) розташування переправи і польського табору на р. Жовта (Комісарівська) на північній околиці м. П'ятихатки альтернативи немає. Це дало підстави дійти висновку, що визначене місце початку битви на Жовтих Водах 1648 р. має високий ступінь достовірності.

⁵ Археологічна експедиція проведена за фінансової підтримки директора фірми «Союз-Світ Philips» Андрія Жуковського (м. Київ) та директора ТЕФ «Транс-Дельта» Олександра Ейдельштейна (м. Дніпропетровськ).

⁶ Археологічні експедиції проведені за фінансової підтримки дніпропетровського бізнесмена Петра Ткаченка та директора фірми «Союз-Світ Philips» Андрія Жуковського (м. Київ).

Другий етап. Після прийняття (14-15 травня 1648 р.) польським військом умов капітуляції, С. Потоцький передав Б. Хмельницькому клейноди та гармати й отримав можливість безпечно відступити на волость. Опівночі, як зійшов місяць (за розрахунками), польське військо рушило Саксаганським шляхом у зворотному напрямку до Княжих Байраків. Татарська кіннота супроводжувала з боєм польське військо, розраховуючи самостійно його розгромити і захопити полонених, але польські кавалеристи успішно відбивали атаки татар. Уже названий учасник битви – пахолок – повідомляє, що, коли військо поминуло Княжі Байраки, до татар приєдналися козаки і почали розстрілювати рухомий польський табір з гармат. Це сталося, за його ж визначенням, на відстані *«двох миль від Жовтої Води»*, тобто на відстані 20 км від р. Жовта [11, с. 145; 12, с. 91, 245]. Оскільки подія відбулась у верхів'ї р. Жовта (Інгuleцька), до якої відстань 2–3 км, то вищевикладені етапи битви свідчать, що в них гармонійно вписується лише р. Жовта (Комісарівська). Саме від цієї річки по Саксаганському шляху на відстані 15 км розташовані Княжі Байраки, де польське військо ночувало напередодні битви. Звідси саме до неї пролягає перша половина (15 км) денного (30 км) переходу, щоб зупинитися на великий чотиригодинний перепочинок, а розгром польського війська відбувся на відстані 20 км від неї, а від Княжих Байраків – за 5 км.

Про місце остаточного розгрому польського війська пахолок повідомляє таке: *«...за Княжими Байраками осадили наших на Балці. Там вступним боєм бралися і з обох сторін немало трупів упало. Наші, не мігши їхню силу витримати, піддалися. На цій Балці пана каштеляна (С. Потоцького. – І. С.) постріляно і зарізано усю старшину пана каштеляна, пана комісара та інших панів полковників. Пана Сапегу Хмельницький забрав, а усіх інших – татари»* [12, с. 89, 243].

Аналізуючи картографічний матеріал, спробуємо гіпотетично визначити, де ж розташована ця «Балка». Якщо рухатися по сучасній карті Саксаганським шляхом на волость від Княжих Байраків (від сіл Дмитрівка та Жовтоолександрівка), то через 2 км праворуч – с. Веселий Поділ. Воно розташоване на правому розгалуженні верхів'я колишньої р. Водяна – притоки Омельника-2 (названі села П'ятихатського району Дніпропетровської області). Далі, ще через 1 км – висота 191 і ліворуч – с. Пахарівка (Олександрійського району Кіровоградської області). Ще через 2 км (подолавши висоти 190,2; 185,7; 193,1 (Гостру); 193,6); підходимо до рубежу висот 193,3–195,2 (Чабанка), від якого до Княжих Байраків – 5 км, а до р. Жовта (Комісарівська) – 20 км. Під час руху цією двокілометровою ділянкою спостерігаємо, що праворуч паралельно і впритул до шляху тягнеться ліве розгалуження верхів'я р. Водяна, а зараз – балки під назвою «Злодійка». На думку автора, це і є та «Балка», біля якої, за пові-

домленням учасника битви, було розгромлено польське військо. Для перевірки цієї версії у квітні 2010 р. співробітниками раніше згаданих науково-дослідних лабораторій – історії Придніпровського регіону та археології Подніпров'я ДНУ ім. Олеса Гончара було проведено археологічну розвідку біля балки «Злодійка» та могил «Гостра» (висота 193,1) і «Чабанка» (висота 195,2) з метою виявлення матеріальних залишків бою⁷. Незважаючи на те, що бій був швидкоплинний, а земля, на якій він відбувся, понад два століття зазнає щорічної сільськогосподарської обробки, експедиція все ж таки виявила матеріальні свідчення цієї події. Ця сама експедиція ще раз перевірила гіпотезу В. Маєвського про можливе місце бою біля Зеленої Балки. Ніяких матеріальних слідів цієї баталії тут не виявлено, та й відстань цього місця від р. Жовта та від Княжих Байраків не узгоджується з джерелами, зокрема з повідомленням пахолка [11, с. 145; 12, с. 91, 245].

Отже, на підставі вищевикладеного можемо дійти висновку, що перший етап битви на Жовтих Водах 1648 р. між українською (козацькою) і польською арміями, які відповідно очолювали Богдан Хмельницький і Стефан Потоцький, відбувся в районі Жовтих Вод на Саксаганському шляху на правому березі р. Жовта (Комісарівська), на північній околиці сучасного міста П'ятихатки протягом 29 квітня – 15 травня 1648 р. Географічні координати цього місця: північна широта 48° 27', східна довгота 33° 44'.

Другий етап битви – остаточний розгром залишків відступаючої польської армії відбувся у першій половині дня 16 травня 1648 р. на Саксаганському шляху біля Княжих Байраків на відстані 20 км від р. Жовта (Комісарівська) і на відстані 5 км від Княжих Байраків біля балки «Злодійка» та могил «Гостра» (193,1) і «Чабанка» (195,2), а також на відстані 2 км північніше сучасного с. Пахарівка Олександрійського району Кіровоградської області. Географічні координати цього місця: північна широта 48° 37', східна довгота 33° 37' (див. рис. карта-схема).

Отже, у першій половині дня 16 травня 1648 р. на Жовтих Водах завершилася перша переможна битва Визвольної війни, у дослідженні якої автором здійснено науковий прорив щодо питання, де і як вона відбулася. Нарешті визначено й археологічно підтверджено місце перебування польського війська в облозі та місце його розгрому під час відступу. Цей успіх був досягнутий завдяки тому, що розробку наукових гіпотез автор поєднував з археологічними розвідками районів можливих бойових дій.

⁷ Фінансове забезпечення археологічної експедиції було здійснено дніпропетровським бізнесменом Петром Ткаченком.

Бібліографічні посилання

1. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
2. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К., 1961.
3. *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1895. – Т. 2.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи мугейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.
5. *Маевский В.* Польское военное искусство второй половины XVII в. / В. Маевский // История военного дела в Польше: Избранные вопросы (диссертации, очерки). – Варшава, 1970.
6. Радянська енциклопедія історії України : у 4 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 96.
7. *Скальковский А. А.* История Новой Сечи или последнего Коша запорожского : в 3 ч. / А. А. Скальковский. – Ч. 1. – Одесса, 1846.
8. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. (монографія). Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі : [наук. вид.] / І. С. Стороженко ; передм. Ю. А. Святця; відп. ред. В. А. Смолій. – Дніпродзержинськ, 2007.
9. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1.
10. Там само. – Т. 2.
11. *Majewski W.* Krytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym (jesień 1647 – maj 1648) // *Studia Zródłoznawcze: Commentationes*, 1981. – Т. XXVI.
12. *Tadeusz Krząstek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storozhenko.* Żółte Wody – 1648. (monografia). – Warszawa: Wydawca DOT – Łódź, 1999.

Надійшла до редколегії 03.11.2010

УДК 94 (477.63) «17/19»

М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НЕВІДОМА ПРАЦЯ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО З ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВА

(до питання про витоки авторської концепції урбогенезу)

Проаналізовано текст роботи Д. І. Яворницького з історії виникнення Катеринослава, опублікованої в 1915 р., але до сьогодні невідомої науковому загалу. Розглянуто питання про порівняння текстів 1915 р. та «Історії города Екатеринослава» 1937 р. з точки зору тотожності концептуальних положень.

Ключові слова: Яворницький, Катеринослав, урбогенез, концепція, текстувальний аналіз.